

Ст.н.с. д-р **Чавдар Младенов**

Географски институт на БАН
1113-София
ул. „Акад. Г. Бончев“ бл. 3
E-mail: chmladenov@abv.bg

Ч. Младенов е старши научен сътрудник II ст. в Географския институт на БАН, където работи от 1975 г. (от 2005 г. зам.- директор). Завършил е география през 1975 г. в СУ „Св. Кл. Охридски“. Има научна и образователна степен „доктор“ (1994). Научните му интереси и изследвания са в областта на географията на населението и селищата и социално-икономическата география. Публикувал е над 120 научни публикации в страната и в чужбина. Съавтор е в 4 монографии. Написал е два учебника – „Обща геодемография“ и „Регионална география на страните от Европейския съюз“.

Ст.н.с. д-р **Емил Димитров**

Географски институт на БАН
1113-София
ул. „Акад. Г. Бончев“ бл. 3

Ем. Димитров е старши научен сътрудник II ст. в Географския институт на БАН, където работи от 1982 г. с прекъсване от 2003 до 2006 г., когато преподава в ШУ „Еп. К. Преславски“. Завършил е география през 1981 г. в СУ „Св. Кл. Охридски“. Има научна и образователна степен „доктор“ (1995). Научните му интереси са в областта на геодемографията, селищната география, социално-икономическата география и географията на туризма. Има над 70 публикации в страната и чужбина. Участвал е в написването на 2 монографии и е автор на учебник „Туристически ресурси на света“.

УРБАНИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

В българската географска литература са дадени различни периодизации на урбанизационния процес, който включва най-общо 4 етапа. Твърде сполучливо този въпрос се изяснява от Г. Гешев (1985), който приема, че първият етап завършва в края на 40-те години на ХХ в., т.е. най-общо съпада с времето от Освобождението до края на Втората световна война. За граница между втория и третия етап той посочва началото на 80-те години. Третият етап настъпва с разпространението на градския начин на живот в селата, а за четвъртият е характерно преодоляването на различията между града и селото.

* * *

През **първия етап на урбанизацията** се извършва бавно изменение в структурата на градската селищна мрежа, бавно расте относителният дял на градското население и бавно се разпространява градският начин на живот. Поради това през този етап и особено до 1934 г. развитието на градовете и нарастването на населението им протичат също бавно. Това е времето на земеделска България, в която голям естествен прираст има селското население.

През 1878 г. с Берлинския договор се формират Княжество България и Източна Румелия. В Княжеството **градове** са: Балчик, Белоградчик, Берковица, Ботевград, Брезник, Варна, Велико Търново, Видин, Враца, Габрово, Горна Оряховица, Елена, Етрополе, Златица, Копривщица, Кула, Кюстендил, Ловеч, Лом, Лясковец, Никопол, Омуртаг, Оряхово, Пирдоп, Плевен, Провадия, Радомир, Разград, Русе, Самоков, Свищов, Севлиево, Силистра, София, Тетевен, Троян, Трън, Трявна, Тутракан, Търговище, Цариброд и Шумен. През 1883 г. за градове са обявени Велики Преслав, Дряново, Нови пазар и Попово.

В Източна Румелия, съществувала до Съединението през 1885 г., градове са: Айтос, Асеновград, Бургас, Ихтиман, Казанлък, Калофер, Карлово, Карнобат, Клисурса, Котел, Несебър, Нова Загора, Пазарджик, Панагюрище, Пещера, Пловдив, Поморие, Сливен, Созопол, Сопот, Стара Загора, Тополовград, Харманли, Хасково, Чирпан и Ямбол.

След Съединението при първото общобългарско преброяване градовете у нас са 74. В периода 1887–1910 г. те нарастват на 80, като при 13 от тях се наблюдава демографски спад. Това са преди всичко гра-

дове в района на Предбалкана (Дряново, Елена, Котел, Омуртаг, Тетевен), в Задбалканските полета (Сопот и Карлово) и Средногорието (Копривщица) – тези стари възрожденски градове с развито в османската епоха занаятчийство, при новите условия след Освобождението изпадат в криза и дават доста изселници. Спад се наблюдава и при населението на градовете Шумен, Силистра, Поморие и др. Повечето от останалите градски селища имат неголям ръст на населението си с изключение на София (над 3 пъти нарастване), Бургас (почти 3 пъти), Попово (около 2,5 пъти), Фердинанд (Монтана) (над 2 пъти), Белградчик (около 2 пъти). Сравнително бързо расте населението и на градовете Ботевград, Варна, Добрич, Ихтиман, Лом, Луковит, Радомир, Плевен, Оряхово, Русе и др.

Като цяло за периода между преброяванията 1887–1910 г. урбанизационният процес протича доста бавно. Общо градското население нараства от 594 000 души на 830 000 души. Неговият относителен дял за периода почти не се изменя – от 18,8 % (1887 г.) на 19,1 % (1910 г.). Действително абсолютният дял на живеещите в градовете расте, но относителният им дял практически не се изменя поради много високият естествен прираст на селското население и голямото му задържане по местожителство. Механичният прираст на градското население е слабо положителен, а на селското – слабо отрицателен, т.е. миграциите от селата към градовете са незначителни.

За разглеждания период (1887–1910 г.) са обявени 6 нови града: Борисовград (Първомай) (1889 г.), Бяла, Русенско (1891 г.), Фердинанд (Монтана) (1891 г.), Врацигово (1892 г.), Луковит (1898 г.) и Каварна (1906 г.). Средният брой жители на български град в това време нараства от 8 030 души (1887 г.) на 10 375 души, а столицата София вече попада в категорията на големите градове – 103 хил. души (1910 г.).

В периода между преброяванията от 1910 до 1934 г. градовете нарастват с още 17 – от 80 на 97. При 14 от тях има спад в абсолютния брой на населението и те отново са в Предбалкана (Елена, Етрополе, Котел, Лясковец, Севлиево), Средногорието (Клисура, Копривщица) и Задбалканските полета (Пирдоп, Сопот). Към тази група спадат и някои периферни градове като Трън, Никопол и др.

При останалите градове от 1910 до 1934 г. се наблюдава нарастване, но в повечето случаи то не е голямо. Най-значителен ръст имат столицата София (почти 3 пъти), Бургас (2,5 пъти), Пловдив (2 пъти), Харманли (2 пъти) и Бяла Слатина (почти 2 пъти), както и Варна, Хасково, Габрово, Елхово, Казанлък, Монтана, Карнобат, Луковит, Плевен, Попово, Нови Па-

зар и др. Урбанизационният процес и през 1934 г. все още е в първоначална фаза. Нарастването на броя на градските селища със 17 е свързано и с изменение на политическите граници на страната. През 1912 г. към България преминават Ахтопол, Банско, Горна Джумая (Благоевград), Неврокоп (Гоце Делчев), Дьовлен (Девин), Даръдере (Златоград), Ортъкьой (Ивайловград), Кошукавак (Крумовград), Кърджали, Малко Търново, Мелник, Мастънли (Момчилград), Петрич, Разлог, Мустафа паша (Свиленград), Пашмъккли (Смолян) и Василико (Царево). През 1913 г. от България са отнети градовете Балчик, Добрич, Каварна, Силистра, Тутракан, а през 1918 г. Цариброд (Димитровград). За градове са обявени селата Бяла Слатина (1914 г.), Елхово (1925 г.), а през 1929 г. – Перник, Свети Врач (Сандански), Сеймен (Марица, Симеоновград) и Червен бряг.

За периода 1910–1934 г. градското население в България нараства от 830 000 на 966 000 души, а относителният дял на градското население – от 19,1 % на 21,4 %. Средният брой жители на един град нараства от 10 375 души (1910 г.) на 13 435 души (1934 г.). По това време продължава да съществува само един град с население над 100 000 души – столицата София, но тя има вече 287 000 души.

Като цяло, от 1887 до 1934 г., т.е. за период от около половин век, делът на градското население расте слабо, докато селското население има отрицателен механичен прираст, но висок естествен. По тази причина относителният дял на градското население от 1887 до 1934 г. нараства едва с няколко пункта – от 18,8 % на 21,4 %. До преброяването от 1910 г. механичният прираст на градовете е много нисък (например между преброяванията 1905–1910 г. – 8681 д., а между преброяванията 1905–1910 г. – 3 405 души). Картината търпи известно изменение между преброяванията 1910–1920 г. – механичният прираст е 110 000 души. В периодите между преброяванията 1920–1926 г. и 1926–1934 г. този прираст е по около 94 хил.д. Това се дължи не толкова на миграциите „село – град“, колкото на заселването след неуспешните войни от периода 1912–1918 г. на много бежанци в нашите градове от земите, останали извън България (Македония, Източна и Западна Тракия, Южна Добруджа и Западните покрайнини).

За 47 г. (1887–1934 г.) относителният дял на градското население нараства едва с малко над 2 пункта. Градското население расте от естествен прираст, от обявяването и присъединяването на нови градове към България и от механичен прираст. Селското население показва висок естествен прираст и слаб механичен отлив. Като цяло расте както селското, така и градското население (с много малко по-бърз темп). Така за дълъг период от време съот-

Таблица 1

Брой население на градовете в България в периода 1887–1946 г.*

Град	1887 година	1910 година	1934 година	1946 година
Асеновград	12 191	12 969	17 773	20 952
Благоевград	-	-	9 977	14 200
Бургас	5 749	14 897	36 230	44 449
Варна	25 256	41 419	69 563	76 954
Велико Търново	11 314	12 469	13 963	16 223
Видин	14 772	16 450	18 465	18 481
Враца	11 323	15 250	16 177	19 620
Габрово	7 958	8 423	13 668	21 180
Горна Оряховица	5 689	7 117	8 793	10 488
Гоце Делчев	-	-	11 115	14 358
Добрич	10 717	17 146	-	30 522
Дупница	7 869	11 601	16 056	19 301
Казанлък	9 180	10 568	14 843	20 096
Карнобат	5 096	6 881	9 417	10 265
Кнежа	-	-	-	13 035
Кърджали	-	-	7 767	10 502
Кюстендил	10 689	13 748	16 241	19 238
Ловеч	7 008	8 421	9 420	11 829
Лом	8 199	11 081	14 658	15 255
Нова Загора	3 771	6 379	9 552	10 988
Пазарджик	15 659	18 098	23 228	30 376
Панагюрище	8 757	9 512	10 198	12 014
Перник	-	-	15 844	28 545
Петрич	-	-	10 120	13 493
Плевен	14 307	23 049	31 520	39 059
Пловдив	33 032	47 981	99 883	126 563
Разград	11 752	13 975	15 421	15 010
Русе	27 194	36 255	41 447	57 509
Самоков	9 658	10 440	11 035	13 218
Свищов	12 481	13 101	12 082	13 093
Силистра	11 415	11 046	-	15 951
Сливен	20 893	25 142	30 571	34 291
София	30 501	102 812	287 095	366 801
Стара Загора	16 039	22 003	29 825	38 325
Търговище	8 519	9 388	10 343	10 561
Хасково	14 191	15 067	26 516	27 435
Чирпан	11 024	11 675	11 288	13 220
Шумен	23 161	22 225	25 486	31 327
Ямбол	11 241	15 975	24 920	30 576

* Включени са градовете, които през 1946 г. са с население над 10 хил.д.

ношението в полза на градското население се изменя много бавно. Действително има градове, които много бързо нарастват демографски, но те са незначителни като брой, а и самото им нарастване започва от много ниска база. За това време най-бързо нараства населението на Перник (12,3 пъти), София (9,3 пъти), Бургас (6,5 пъти), Попово (4,3 пъти), Фердинанд (Монтана) (3,7 пъти), Борисовград (Първомай) (3,4 пъти), Пловдив (3 пъти), Елхово (3 пъти), Варна (2,8 пъти) и Нова Загора (2,5 пъти). Най-интересен е случаят с Червен бряг, който през 1900 г. има 24 души, а през 1934 г. е вече с население 3 847 души.

В групата на бавно нарастващите градове са Айтос, Орхание (Ботевград), Бяла (Русенско), Враца, Габрово, Горна Оряховица, Дупница, Ихтиман, Оряхово, Пазарджик и др. При много от останалите градове се наблюдава застой, което се дължи на слабото стопанско развитие, а съществува и трета група градове, които са с демографски спад – Коприщница, Котел, Сопот, Дряново, Лясковец, Елена, Тетевен и др.

От 1934 г. се наблюдава известно активизиране на урбанизационният процес. За периода 1934–1946 г. градското население нараства от 1 303 000 души на 1 735 000 души, като относителният му дял нараства от 21,4 на 25,7 %. Градското население вече нараства с по-бърз темп от селското, при което естественият прираст започва да спада. Това се дължи най-вече на значителното активизиране на миграциите “село – град”. Градовете нарастват от 97 на 106. През 1940 г. по силата на Крайовската спогодба, Румъния връща на България Южна Добруджа с градовете Балчик, Добрич, Каварна, Силистра и Тутракан. През 1943 г. за градове са обявени Кнежа, Левски и Павликени, а през 1946 г. градски статут придобива с. Устово, Смолянско.

Механичният прираст на градовете в този период значително нараства и от 1934 до 1946 г. той е 196 850 души. Наблюдава се и засилен процес на разпад на българското патриархално селско семейство от сложен тип и изселвания от селата към градовете. Те, особено ако са с по-голям стопански потенциал, привличат голям брой заселници.

От наличните 106 града в периода 1934–1946 г., населението си намаляват само 5 – Лясковец, Малко, Търново, Мелник, Поморие, Разград. В същото време най-голямо е нарастването на населението при Крумовград (2,5 пъти), Перник (около 2 пъти), Симеоновград (около 2 пъти). Значителен ръст имат и някои други градове, присъединени по-късно към България – Горна Джумая (Благоевград), Неврокоп (Гоце Делчев), Свети Врач (Сандански), Кърджали и Момчилград. Нарастване се наблюдава още при София и при други важни административни центрове като Варна, Бургас, Габрово, Фердинанд (Монтана), Па-

зарджик, Плевен, Русе, Стара Загора и др. Същото се отнася и до някои по-малки градове, които се развиват успешно в стопанско отношение – Трявна, Дряново, Казанлък, Карлово, Дупница и др.

През 1946 г. средният брой на населението на един български град вече е 16 370 души, а столицата София е с население почти половин милион души (493 000 души).

За целия период от първото общобългарско преброяване през 1887 г. до 1946 г. се наблюдава и промяна в **разпределението на градовете по големина**. През 1887 г. от общо 74 града, 35 (47 %) имат населението под 5 000 души, а 70 (94,5 %) – до 25 000 души. По това време съществуват само 4 града с население между 25 и 50 000 души: Пловдив (33 032 души), София (30 501 души), Русе (27 194 души) и Варна (25 256 души).

През 1946 г. от общо 106 града, с население под 5 000 души са 32 (30,0 %), т.е. наблюдава се спад на най-малките градски селища в сравнение с времето след Освобождението. Градовете до 25 000 души са 92 (86,8 %), като и при тях относителният им дял в сравнение с 1887 г. също намалява. Нараства обаче значението на градовете с население от 5 до 25 000 души – от 4 през 1887 г. на 10 през 1946 г.: Бургас (44 444 души), Плевен (39 059 души), Стара Загора (38 325 души), Шумен (31 327 души), Добрич (30 522 души) и др. Друга особеност е, че през 1946 г. в България вече има 2 града с население между 50 и 100 000 души – Варна (76 953 души) и Русе (57 509 души), както и 2 с население над 100 000 души – Пловдив (126 503 души) и София (366 801 души).

За разглеждания период 1887–1946 г. настъпват промени и в концентрацията на населението в различните **категории градски селища**.

През 1887 г. в градските селища до 25 000 души е концентрирано 80,5 % от цялото градско население на страната, което е 594 000 души. В четирите града с население от 25 до 50 000 души (Пловдив, София, Русе и Варна) е концентрирана оставалата част от градските жители.

През 1946 г. в градовете под 25 000 души вече живеят 44,6 % от градското население. Делът на живеещите в градове от 25 до 50 000 души практически се запазва (19,3 %), но се появяват градовете с население между 50 и 100 и над 100 000 души. В тях концентрацията е съответно е 7,7 % и 28,4 % от цялото градско население, което през 1944 г. е общо 1 735 000 души.

* * *

От направения преглед на градското население за периода 1887–1946 г. може да се заключи, че

тогава действително протича първият етап на урбанизационния процес в България. Налице са основните му особености, а именно: относително и абсолютно нарастване на градското население; тенденция на концентрация на населението в по-големи градове, за сметка на малките; обявяване на села за градове; присъединяване на села към градове (като квартали); миграции към градовете; "ограждаване" на основната част от населението на съществувалите и на новообявените градове.

Като цяло обаче, урбанизационният процес за целия разглеждан период протича бавно. В абсолютно изражение градското население значително нараства, но относителният му дял търпи неголямо изменение. Нараства както селското, така и градското население, като нарастването на градското става малко по-бързо и то най-вече от 30-те години на XX в., благодарение основно на сравнително по-активните миграции. Известна роля в случая имат и процесът на обявяване на нови градове и промените в държавните граници с последвалото присъединяване на градове към България.

За този период градският начин на живот също се разпространява бавно, като много от по-малките градове в битово и стопанско отношение трудно се отличават от големите села, а разликата между неголемият брой по-значителни и устроени градски селища и селата остава драстична.

Литература

Батаклиев, Ив. Характерни историко-географски черти на нашите старопланински градове. – В: Сб. в чест на проф. Христо Ников, С.

Бешков, Ан. Влияние на железопътната линия София – Варна за изменяване на общия облик на нашите селища. – Год. Висшето търговско училище, Свищев, III, 1940.

Гешев, Г. Икономическо-географски проблеми на урбанизацията в НР България. – Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1985.

Деведжиев, М. Кратка история на селищното развитие на българските земи. – С., Изд. на ОФ, 1979.

Иречек, К., Княжество България, том II-III. – Пловдив, 1899.

Иширков, Ан., Характерни черти на градовете в Царство България. – Год. Соф. У-т, ИФФ, т. XXI, 1925.

Казасов, Д., Някогашните наши градове. – С., 1975.

Кираджиев, С. Българските градове. – С., 2001.

Пенков, И., и др. Градовете на България. – Русе, 1999.

Статистически годишници на Княжество (Царство) България, 1908-1946 г. – Изд. на Главна дирекция на статистиката.

Development of the urbanization process in Bulgaria during the period between the Liberation and the end of World War Two

Assoc. Prof. **Chavdar Mladenov**, PhD

Assoc. Prof. **Emil Dimitrov**, PhD

Institute of Geography – BAS

Summary

The paper concentrates on the urbanization processes in the past, namely – the period between 1887 and 1946. The year 1887 marks the beginning of the discussed period because that is when the first census was made, after the Unity of Bulgaria two years earlier – i.e. in 1885. For a better detailed analysis, the whole period is divided into three subperiods (1887 – 1910, 1910 – 1934 and 1934 – 1946 respectively), each having their own specific features in terms of urbanization rate, new towns, concentration of the population in the largest cities, adopting the urban lifestyle etc. During the first two subperiods, namely the years between 1887 and 1934, the share of urban residents grows very slowly and the same goes for the increase of the total number of urban population until 1910. For a period of 47 years, the share of urban residents increased by only 2 percentage points (from 18.8 % to 21.4 %). Since 1934 an intensification of the urbanization process has been detected and by 1946, the share of urban population reached 25.7 % of the total population. That was a result of proclaiming new towns, attachment of new territories and intensifying of the "village to town" migration flow. In general, the urbanization process in Bulgaria was in its first stage during the discussed period of 1887 – 1946, when the urban network structure, the share of urban residents and the spread of the urban way of living were all developing too slowly.

Следва продължение